

The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah, Central Zagros, Iran

Ali Nourallahi¹

Abstract

The San Rossam crypt is located in the Hozmanvand Gorge, on the west bank of the Jezman River, on the nomadic route that passes through this gorge. This nomadic route connects the northern plains, namely Halashi and Mayasht (Mahidasht), with the southern areas, namely Holeylan and neighboring areas, and is of strategic importance. San Rossam is a type of free crypt. This crypt has a rectangular cube shape and its entrance is facing north. The Jezman River flows from the south and behind it. This issue, along with other factors, such as the fact that it was created next to the nomadic route, makes its use as a tomb doubtful. According to its location, it probably has had other functions. Possibly, this crypt was a place for guarding, resting (like Taq-e Gara), and grain storage, or according to local narratives, it was a religious and ritual place. Some details of this crypt, such as the entrance shape, the cradle arch, and the construction method, are similar to some crypts. Besides, the method of removing the loose parts of the rock on the sides of the cellar is similar to the methods of separating stone blocks in the mines of this area and neighboring areas. These characteristics attribute the age of this crypt to the second half of the Parthian period.

Keywords: Central Zagros, Kermanshah, Hozmanvand, San Rossam.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

¹ PhD of Archaeology, Iran. alinorallahi@yahoo.com

Article info: Received: 29 November 2023 | Accepted: 6 January 2023 | Published: 1 April 2023

Citation: Nourallahi, Ali. (2023). "The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah, Central Zagros, Iran". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 43-74.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.404254.1047>

Introduction

The San Rossam crypt is located on the right bank of the Jezman River, on the way between the Posht Tang Hozmanvan village (Osmanvand) and the Upper Chenar village, Jalalvand district, Kermanshah province. The geographical coordinates of this monument are $33^{\circ}56'18.26''\text{N}$, $47^{\circ}8'20.99''\text{E}$, and 1209 meters above sea level.

This crypt, sculpted in the upper part of a huge rock, is between 4.75 and 5 m high from the edge of the river terrace, 8.5 m long, and 6.2 m wide. The front (north), back (south), and eastern sides of this rock are completely carved and flattened. About 1.5 to 2 m from the northern part, which was the original face of the rock, was cut, perhaps because the rock in this part was loose and cracked. This situation can also be seen on the eastern and back sides of the rock. The loose and unstable parts were completely cut, removed, and polished to achieve the desired shape. The upper part of the crypt has been carved in the shape of a dome roof, but it seems to have been left unfinished.

The entrance is on the north side of this building and is about 50 cm higher than the cut bed of the rock. In this section, parts of the rock in the form of ridges with a width between 60 and 70 cm, a length of about 2 m, and a height of 60 cm remain. In addition, traces of holes and grooves created by sculptors to separate and cut the rock are visible on it.

The entrance frame of San Rossam is similar to other crypts of Kermanshah, such as Keykavous Sahne, Deh No, Sakavand, Sorkh Deh, Dokkan-e Davoud (Kal Davoud), Shamsabad, and Barnaaj (Far-

had Kan) in Poshtkough Bistoun. That is, it has an indented and carved decorative frame with an entrance in the middle of it. However, the entrance frame of San Rossam is only created in the front of the entrance as an indentation and lacks the elegance and accuracy seen in other crypts. In this respect, it is similar to the entrance of the Barnaaj crypt in Poshtkough Bistoun in Harsin, and their size is almost the same. On the other hand, the sculpting style inside the San Rossam crypt, especially the corners that are not carved, is also similar to the Barnaaj crypt (see the work's registration file 2002). The carving next to the entrance of these crypts is thought to be the place of the stone covering the entrance.

The situation of San Rossam in the Hozmanvand Gorge on a nomadic route and an ancient road from Kermanshah to Jalalvand and Holeylan is similar to the location of the crypt of Bard Asheghan in a rock that is open on all sides (Jalili, 1968: 28), Taq-e Gara in the Pataq Gorge, and Taq-e Shirin and Farhad in the Kūshk of Eyvan, Ilam. All three of these works are located next to the ancient roads. Taq-e Gara, belonging to the second century BC (Kambakhsh Fard, vol. 1, 2007: 411), and Taq-e Shirin and Farhad were built with regular and hewn stone blocks.

Discussion and Conclusion

In terms of construction, San Rossam is considered one of the free crypts. This monument was created next to one of the main nomadic routes in the Hozmanvand Gorge and on the bank of the Jazman River. From this point of view, it is challenging because the creation of a crypt for burial on the river bank has no

precedent in historical periods and is not consistent with religious teachings. Other uses can be imagined for this work, such as a place to store supplies, etc. Its roof is also of the type of parabolic arches or cradle arches, which has a close resemblance to the Parthian and Sasanian period arching method.

On the other hand, the method of cutting and separating excess and loose parts in San Rossam (especially aligned pits for separation) with the method of separating and cutting stone in the House of Shirin, Bistoun, in Fratash mine (Farhadtrash), Vinsar, Chel Meran Nahr Zole Kangavar, Teng Qir Cherdavel, and other places in Fars province are similar. In San Rossam, two methods of groove and pit have been used for simultaneous removal. These rock separation and cutting methods were prevalent in the region during the Achaemenid period until the post-Sasanian period. In comparison

to other crypts in the Kermanshah province, the decorative frame at the entrance of the San Rossam crypt appears notably rudimentary and rough. The frames carved on San Rossam's façade might have served as the location for inscriptions adorned with zigzag borders. It seems that these frames were created in the later era because the use of these zigzags in the raised bar gravestones of Nowraz and Sarao Eilan in Jalalvand is similar and comparable. Based on the religious periods as well as comparing the method of cutting and removing the stone layers, the crypt of San Rossam can be attributed to the Parthian period (between the first and second centuries AD). From this period onwards, the tradition of making a crypt has faded and new forms have replaced it as a result of religious changes.

سان روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران

علی نوراللهی^۱

چکیده

دخمه سان روسم در تنگه هوزمانوند و در کرانه غربی رودخانه جزمان و بر سر ایل‌راهی که از این تنگه می‌گذرد واقع است. این ایل‌راه دشت‌های شمالی‌تر یعنی هلشی و مایشت (ماهیدشت) را با نواحی جنوبی‌تر یعنی هلیلان و مناطق همجوار را به هم وصل می‌کند و دارای اهمیتی راهبردی است. سان روسم از نوع دخمه‌های آزاد است. این دخمه دارای شکلی مکعب مستطیل است و ورودی آن تقریباً رو به شمال است. رودخانه جزمان از جنوب و پشت آن می‌گذرد این موضوع در کنار عوامل دیگر از جمله اینکه در کنار ایل‌راه ایجاد شده کاربری آن به‌عنوان گوردخمه را مورد تردید قرار می‌دهد. با توجه به موقعیت آن به احتمال دارای کارکردهای دیگر است. از جمله این کارکردها می‌توان به دخمه‌ای برای نگهداری، استراحت (مانند تاق‌گرا) یا انبار غلات یا براساس روایت‌های که در میان مردم رواج دارد مکانی مذهبی و آیینی بوده است. با توجه به شباهت این دخمه با برخی از دخمه‌ها در جزئیات از جمله در قاب ورودی و شیوه تاق‌گهواره‌ای و همچنین شیوه کندن این دخمه و چگونگی زدودن بخش‌های سست صخره در جوانب آن که مشابه شیوه‌های جداسازی قواره‌های سنگی در معادن سنگ در این منطقه و مناطق همجوار است، به گمان این دخمه در اواسط دوره اشکانی ایجاد شده است.

واژه‌های کلیدی: زاگرس مرکزی، کرمانشاه، هوزمانوند، سان روسم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ دکتری باستان‌شناسی، زنجان، ایران، alinorallahy@yahoo.com
مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۶ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲
استناد: نوراللهی، علی (۱۴۰۲). "سان روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران"، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۴۳-۷۴.
<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.404254.1047>

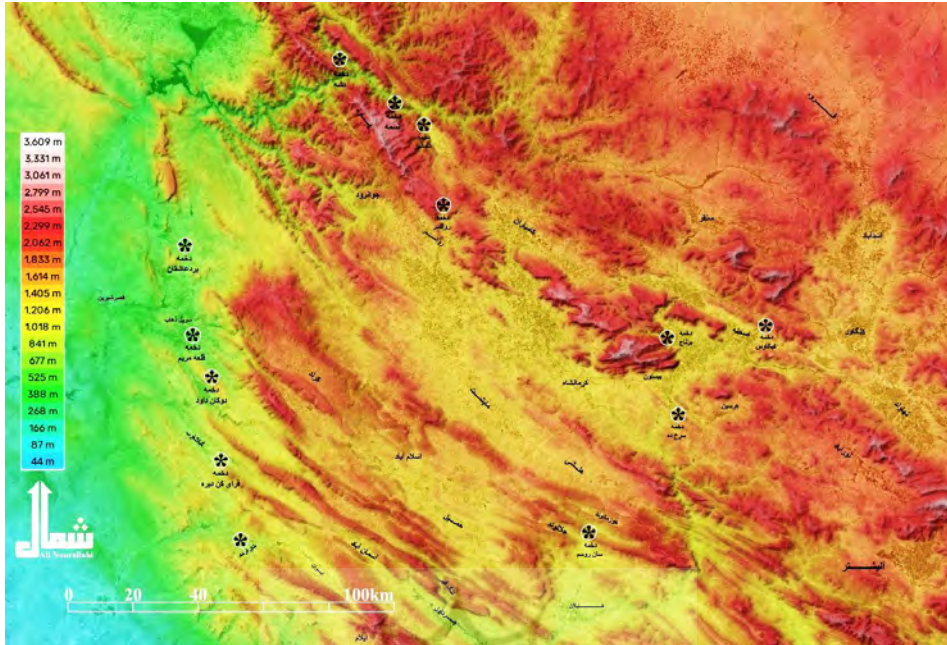
مقدمه

سان‌روسم را به‌طور کامل نمی‌توان در این دسته‌بندی جای داد. زیرا این گوردخمه در قسمتی از بخش فوقانی صخره‌ای عظیم مشرف بر رودخانه جزمان ایجاد شده و در سینه‌کش کوه و کمر ایجاد نشده است. درباره این گوردخمه تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. سان‌روسم برای اولین بار توسط موسیو چریکف (سال ۱۸۵۰ م) مورد بازدید قرار گرفت (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۴-۹۵) و بعدها در سال ۲۵۳۶ توسط علی‌ولی نوری طی گزارش کوتاهی ثبت ملی گردید (نوری، ۲۵۳۶)، دخمه یا گوردخمه‌های متعددی تاکنون توسط پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته‌اند. آغاز پژوهش و بررسی این آثار و دخمه‌ها به بازدید و بررسی فلاندن و کوست (۱۸۵۱ م) که در سفرنامه خود از گوردخمه کیکاوس صحنه بازدید کرده و گزارشی را از آن ارائه دادند (فلاندن و کوست، ۲۵۳۶: ۱۹۰-۱۹۱)، و همچنین به بازدید و بررسی راولینسون (۱۸۳۶ م) از گوردخمه کل داوود (دکان داوود) و تاق فرهاد دیره برمی‌گردد (Rawlinson, 1839: 39-41). بعد از آنها باستان‌شناسانی از جمله ارنست هرتسفلد (۱۳۵۴، ۱۳۸۱) فعالیت‌های متفاوتی در این زمینه انجام داد که از آن میان می‌توان به بررسی آرامگاه‌های صخره‌ای اشاره کرد. وی به آرامگاه‌های فخریکا، دکان داوود، کور و کچ، سکاوند، دا و دختر و قیزقاپان اشاره کرد. این گوردخمه‌های شناسایی شده در شمال غربی ایران، به‌ویژه در کردستان و آذربایجان امروزی و سلیمانیه کردستان را به‌عنوان آرامگاه‌های مادی معرفی کرده است. دیاکونف (۱۳۴۵)، لویی واندنبرگ (۱۳۸۱)، گیرشمن (۱۳۹۱)، ادیت پرادا (۱۳۸۳)، هوف (۱۹۸۹، ۱۹۷۱)، نظر هرتسفلد

تاریخ تراشیدن و کندن صخره‌های سنگی و ایجاد دخمه و پناهگاهی در دل کوه، در بعضی از اقوام کهن پیشینه‌ای دراز دارد. انسان دوران کهن با کندن صخره‌های طبیعی در دامنه کوه‌ها و ایجاد حفره‌ها از یک فضای کوچک محدود به‌تدریج به فضای بزرگی می‌رسد (حاتم، ۱۳۸۱: ۱۰۶). درواقع معماری صخره‌ای یک نوع گسترش فضا است به جای کاهش و محدود کردن آن و از آن به‌عنوان خانه یا آرامگاه استفاده می‌کند. این نوع گسترش فضا در دل صخره‌ها و سنگ‌ها را معماری صخره‌ای و یا دخمه‌ای می‌نامند. در زاگرس مرکزی به‌ویژه استان کرمانشاه به‌علت وضعیت طبیعی و زمینه‌های مناسب چون کوه‌های کارستی و سنگ‌ها و صخره‌های مناسب فراوان بیشترین تعداد این نوع معماری شناسایی و بررسی شده است. آثار معماری صخره‌ای شناسایی شده از منظر کالبدی به‌طورکلی در دو گروه دسته‌بندی شده‌اند:

۱. بناهایی که به‌کلی آزاد شده‌اند، یعنی ابتدا قسمتی از کوهی را بریده و جدا کرده و سپس در درون آن فضاهای متعدد ایجاد کرده‌اند در این نوع بناهای صخره‌ای می‌توان پنجره و نورگیر نیز تعبیه کرد. نمای خارجی آنها را نیز می‌توان حجاری کرده و منقوش کرد.
۲. بناهایی که در درون کوه کنده شده‌اند. در این نوع بناها فقط فضای داخلی صخره که به‌صورت اطاق بر اثر حجاری آماده شده مطرح بوده و این نوع بنا هیچ‌گونه پنجره و یا نورگیری غیر از ورودی ندارد (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۱: ۶۳).

۱ رود جزمان در ناحیه جالوند از محلی به نام دوآب، در منطقه هوزمانوند که محل برخورد رودخانه‌های (آهوران) و (وایرخانی) است، نشست می‌گیرد این رودخانه در مسیر جریان خود با عبور از تنگه (هوزمانوند) با رودهای فصلی دیگری نیز درآمیخته و درنهایت به رودخانه سیمره می‌ریزد (رحیمی عثمانوندی، ۱۳۷۸: ۲۳).

تصویر ۱. موقعیت سان روسم و دیگر دخمه های استان کرمانشاه (از ع. نوراللهی).

این بررسی هاست. در این مقاله ابتدا به معماری صخره‌ای و تاریخیچه پژوهش‌های انجام گرفته پرداخته شده است و در ادامه به بررسی سان روسم و موقعیت جغرافیایی و شیوه ایجاد و کارکرد آن و روایت‌های اساطیری و مذهبی پیرامون شکل‌گیری این اثر و ارائه گاهنگاری آن براساس شیوه‌ها و جزئیات حجاری و کندن صخره و مقایسه آن با آثار دخمه‌ها و گوردخمه‌های که در نواحی دیگر بررسی شده‌اند و نیز چگونگی اندیشه‌های دینی و تحولات مذهبی پرداخته می‌شود.

موقعیت جغرافیایی

بخش سرفیروزآباد واقع در جنوب شرقی استان کرمانشاه است و جزء بخش مرکزی (شهرستان کرمانشاه) که شامل ۳ دهستان، عثمانوند (هوزمانوند)، جلالوند (جالوند) و فیروزآباد است که دارای بیش از ۲۰۷ روستاست. دهستان جلالوند بین طول‌های جغرافیایی ۶° و ۴۷° الی

را پذیرفتند. با این حال هیچ یک از این مقبره‌ها با اطمینان تاریخ‌گذاری نشده و احتمال دارد بعضی از آنها مربوط به دوران هخامنشی و حتی جدیدتر باشد (بنگرید هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۸؛ پرادا، ۱۳۸۳: ۱۹۳-۱۹۵؛ فیروزمندی، سرفراز، ۱۳۸۱: ۶۳؛ Huff, 1971, 1989; Von Gall, 1993: 529-530). البته لازم به یادآوری است که پژوهشگران که پیشتر نام برده شدند از همه این آثار به‌عنوان گوردخمه یاد کرده‌اند، که جای تردید و شک دارد. در استان کرمانشاه حدود ۱۲ دخمه یا گور دخمه شناسایی و بررسی شده، گزارش برخی از آنها به‌طور کامل منتشر شده است. هرچند با توجه به جغرافیا و صعب‌العبور بودن بسیاری از این استان و استان‌های همجوار (کردستان و ایلام) تعداد این نوع آثار به گمان بیشتر از آنچه است که تاکنون برای باستان‌شناسان شناخته شده است (تصویر ۱). نگارنده در سال ۸۵-۸۶ چند بار از این اثر بازدید کرد و این نوشتار حاصل

تصویر ۲. چشم‌انداز و موقعیت سان‌روسم در تنگه هوزمانوند (از ع. نوراللهی).

دیم است و شغل اصلی ایل‌های منطقه هم بیشتر دامداری است (تصویر ۱-۲).

سان‌روسم (سنگ رستم)

موسیو چریکف در سفرنامه‌اش درباره سان‌روسم می‌نویسد: از رودخانه گذشته به تنگه رستم آمدیم. بعد از طی مسافت آن تنگه به سنگ رستم رسیدیم و از قریه سرو نو تا اینجا پنج ساعته آمدیم. این سنگ در بین راه، در وسط رودخانه، واقع شده است. ترکیب و هیئت آن سنگ مثل عراده بارکش می‌ماند که از هر دو طرف مدور تراشیده شده است در یک سمت راه مغاره‌ای پیدا شد که مانند سنگ تابوت بود برای داخل شدن در آن مغاره باید از این سنگ دو ذرعی بالا رفت و داخل در آن شد. جوف آن سنگ، به شکل اتاق مسقف است به طوری که شخص بخواهد در وسط آن بایستد به اندازه قد او خواهد بود، لکن سقف آن به طاق آجری خیلی شبیه است. طول تابوت مزبور چهار قدم است و عرض آن زیاده از دو قدم می‌باشد. وقتی داخل آن مغاره اتاق مانند می‌شوی جایی است حجاری شده که محتمل است آنجا

۸ و ۴۷° و عرض‌های جغرافیایی ۵۱ و ۳۳° تا ۵۶° قرار گرفته است. این منطقه از سمت شمال به کوه‌های توه میو و چال زنگی از جنوب به کوه هفت پلان، از شرق به کوه‌های می‌چال و وی‌نره و از غرب به غلام کوشیا محدود می‌شود. در این منطقه دو رودخانه جزمان و دره بادام جریان دارند. رودخانه جزمان با عبور از دهستان عثمانوند سپس وارد، دهستان جلالوند شده ضمن مشروب نمودن برخی باغات و مزارع جلالوند به رودخانه سیمره می‌ریزد. این بخش از شمال به هلشی، شرق به منطقه دلفان لرستان، جنوب به کردن هلیلان ایلام، از غرب به هرسم اسلام آباد و رودخانه سیمره محدود می‌شود و منطقه‌ای است کوهستانی هوای آن سردسیری است. محصول عمده آن غلات لبنیات کتیرا و محصولات دامی است. جاده اصلی از کرمانشاه شروع شده و با گذر از هلشی بوژان و کنار روستای پی‌شت تنگ عثمانوند (هوزمانوند) به روستای چنار اولین روستای جلالوند می‌رسد که در حدود ۷۰ کیلومتری کرمانشاه واقع است. مرکز دهستان آبادی چنار است. کشاورزی آن بیشتر به روش

تصویر ۳. نمای شمالی سان روسم.

رودخانه جزمان^۱ در میانه راه روستای پشت تنگ هوزمانون (عثمانوند) به روستای چنارعلیا (چنار بانگ) دهستان جلالوند (جالوند یا ژالون) که از میان تنگه هوزمانون (بین هزارخانی و کیوه توه میوه در غرب و کیوه وی نره و زرنه لان در شرق) به طول حدود ۴ کیلومتر (حدود ۱/۵ کیلومتری جنوب غربی روستای پیشت تنگ هوزمانون و ۲ کیلومتری شمال شرق روستای چنار بانگ جلالوند) و در موقعیت جغرافیایی $56^{\circ}33'18.26''N$ و 47° و $20.99'8''E$ و ارتفاع ۱۲۰۹ متری از سطح دریا واقع شده است (تصویر ۲).

این دخمه در ارتفاع ۵/۱۵ متری بستر رودخانه جزمان که از پشت آن (یعنی جنوب شرق) می‌گذرد در بخش فوقانی صخره‌ای عظیم کنده شده است. ابعاد آن بخش که دخمه در آن کنده شده عبارت است از ارتفاع ۴/۷۵ متر تا ۵ متر از لبه تراس رودخانه و طول ۸/۵ متر

را برای نوشتن حجاری کرده باشند ولی احتمال کلی می‌رود بر اینکه آن محل حجاری شده را کسی نوشته باشد. لکن این گمان هم می‌رود که از بابت طول زمان آن محل مرقومه حک شده باشد در آن مغازه به نظر می‌آید که خط اروپایی نوشته شده باشد همین قدر چند کلمه از آن خط را تشخیص دادیم که آن چند کلمه مثل حروفات خط روسی بود که کاف و وی بوده باشد از سمت راست تابوت معلوم بود که این سنگ را مخصوصاً حجاری کرده‌اند نه این که این وضع طبیعی آن سنگ بوده باشد. سنگ رستم [سان روسم] مرکب از آهک و سنگ ریزه شده است. ساکنین آنجا همه می‌گویند که امیرالمؤمنین علی (ع) آن سنگ را با شمشیر خود بریده است و پارچه‌هایی که از این صخره به کوه طرف مقابل پریده، شاهد بر درستی این موضوع است (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۴-۹۵).

سان روسم (San e Rossam) در کرانه راست

^۱ این رودخانه به سیمره می‌ریزد. به احتمال نام این رودخانه از نام ایل هوزمانوند گرفته شده است.

تصویر ۴. نمای جنوبی سانروسم (نوری، ۲۵۳۶).

صخره نیز دیده می‌شود که بخش‌های سست و ناپایدار برای دستیابی به شکل مورد نظر کاملاً بریده و زدوده‌اند و تراش داده‌اند. قسمت بالای آن به صورت خرپشته‌ای تراشیده شده است اما به نظر می‌رسد که کامل نشده است (تصویر ۳-۷).

ورودی در نمای شمالی و دست راست این نما ایجاد شده است. ورودی از بستر بریده شده

و عرض ۶/۲۰ متر. سطح نما (شمال) و پشت (جنوب) و ضلع شرقی این صخره کاملاً تراشیده و صاف شده است. به طوری که حدود ۱/۵ تا ۲ متر از قسمت شمالی که نمای اولیه صخره بوده بریده شده است که شاید به این علت بوده که سنگ در این قسمت سست و دارای ترک خوردگی بوده است. این موضوع در ضلع شرقی و پشتی

تصویر ۵. نمای شرقی سان روسم (نوری، ۲۵۳۶).

است که به صورت کامل تراشیده شده است، ولی بر اثر گذشت زمان و عوامل انسانی صاف شده و لبه‌های اضلاع ورودی تا حدودی گرد شده و راست گوشه نیست که نشان دهنده این است که تراش و پرداخت نشده و به مرور زمان ساییده شده است. در بخش سقف ورودی آثار شیارهای ناشی از تیشه یا کلنگ حجاری قابل دیدن است. در داخل نیز گوشه‌ها و اضلاع قاب ورودی با کلنگ تراشیده شده است (تصویر ۹-۱۰).

فضای داخلی گوردخمه که تقریباً مستطیل شکل است، دارای طول ۳۱۵ تا ۳۲۰ سانتی‌متر و عرض ۹۷ سانتی‌متر در کف است. از آنجاکه حجار آن توانسته محل برخورد و اتصال دیواره‌ها به کف تراشیده شده را به صورت قائم و گونیا در بیاورد، این قسمت‌ها گرد در آمده است. به همین علت اندازه عرض در کف و در میانه دیواره بریده شده ۱۱۰ تا ۱۱۵ سانتی‌متر است، یعنی حدود ۱۰ سانتی‌متر یا کمی بیشتر اختلاف دارد (در

صخره حدود ۵۰ سانتی‌متر بالاتر انتخاب و ایجاد شده است. در این بخش قسمتهایی از صخره بریده شده به صورت برجستگی به عرض بین ۶۰ تا ۷۰ سانتی‌متر و طول حدود ۲ متر و ارتفاع ۶۰ سانتی‌متر باقی مانده، رد سوراخ و شیارهای برای جداسازی و برش صخره که توسط حجاران ایجاد شده روی آن باقی مانده است (تصویر ۳).

برای ایجاد ورودی در این قسمت ابتدا قابی را با حدود ۱۰ سانتی‌متر عمق حجاری کرده‌اند که اندازه این قاب حجاری و کنده شده ۱۵۰ سانتی‌متر است و ورودی که دارای ابعاد ۱۲۰ تا ۱۲۵ سانتی‌متر ارتفاع و عرض حدود ۷۵ سانتی‌متر است را در درون این قاب ایجاد کرده‌اند. پیشانی این قاب به صورت تورفتگی تزئینی کنده‌اند. در ورودی از قاب تزئینی حدود ۳۰ سانتی‌متر پایین‌تر است که به آن حالت تزئینی و قرنیزمانندی داده است که عرض ورودی با قاب بیرونی و تزئینی همسان است. پاخور و عمق ورودی ۶۰ سانتی‌متر

تصویر ۶. نمای شمالی و شرقی. چاله‌های کنده شده حجاری در شمال شرق سان‌روسم (نوری، ۲۵۳۶).

و صاف شده است. آثار شیوه تراشیدن نماهای جانبی صخره برای دستیابی به شکل مورد نظر در بخش‌های بریده شده نما و پشت سان‌روسم امروزه باقی مانده است. ابتدا ضمن مشخص کردن و نشانه‌گذاری جاهایی که بایستی برش داده شود در بخش‌های که سنگ رگه نداشته انتخاب کرده‌اند. بعد با کلنگ یا پتک و قلم به صورت کانال یا شیاری به عرض ۳۰-۳۵ سانتی‌متر به صورت عمیق کنده و خالی کرده‌اند سپس با روش‌های مرسوم (یعنی ایجاد چاله‌های مستطیلی در یک راستا و قلم و گوه‌های فولادی) قسمت‌های اضافی را از صخره جدا کرده‌اند به این صورت قسمت اصلی صخره که برای ایجاد دخمه مورد نظر بوده صدمه‌ای نمی‌دید. آثار این شیوه در بخش جنوبی در پای دیواره تراشیده شده به صورت کانالی در حدود ۳۵ سانتی‌متر و عمق ۲۰ سانتی‌متر و همچنین در پای دیواره شمالی یعنی نمای سان‌روسم باقی مانده است. امروزه

هر طرف حدود ۵ سانتی‌متر اندازه بین دو دیواره بیشتر از عرض کف است). این وضعیت در سایر اضلاع که به کف می‌رسد نیز دیده می‌شود. همچنین گوشه‌های بخش دخمه تراش داده حالت گرد شده دارد و گونیا نیست که نشان‌دهنده این موضوع است که تراش و پرداخت نهایی در این دیواره‌ها انجام نگرفته است. اتاقک تراشیده شده از کف دخمه دارای ارتفاع یکسانی نیست و متغیر است، اما در بلندترین نقطه ۱۹۵ سانتی‌متر است. به صورت هلالی شکل و قوسی تراشیده شده است. رد و داغ ضربه‌های کلنگ برای تراش سنگ بر سقف و دیواره جانبی دیده می‌شود. کف دخمه جز در محل برخورد دیواره به این بخش تخت و صاف است. در سال‌های اخیر سوداگران به گمان وجود گنج بخش‌های از کف را تخریب کرده‌اند (تصویر ۱۱-۱۲).

بخش نما و جنوب و شرق این گوردخمه به‌طور کامل و یکدست توسط حجاران تراشیده

تصویر ۷. نمای جنوبی و غربی سانروسم (نوری، ۲۵۳۶).

جدا کرده‌اند. به این کار ضمن ادامه کندن کانال به پایین ادامه داده‌اند. در قسمت شمالی نیز از همین شیوه برای زدودن و جدا کردن لایه سنگ‌های سست استفاده کرده‌اند که آثار کانال کنده شده از بالا به پایین برای جدا کردن لایه‌های اضافی در پای این دیواره و قسمت جنوبی آن به صورت چند برجستگی در کف صخره بریده شده و آثار چاله‌های مستطیلی شکل در دیواره بیرونی باقی مانده است (تصویر ۱۳-۱۶).

در نمای ورودی گوردخمه در ارتفاع حدود ۲/۵ متری یک ردیف قاب‌های مستطیلی شکل به عمق حدود ۵ سانتی‌متر به عرض ۲۵ سانتی‌متر حجاری شده است که شامل سه قاب مستطیل شکل است که دو مستطیل بزرگ‌تر (از نظر طول) یک قاب مستطیل شکل کوچک‌تر که تا حدودی عمق آن بیشتر است و دارای حاشیه کنده‌کاری شده با خط‌های کنده مورب زیگزاگی است را به صورت قرینه دربر گرفته‌اند (تصویر ۱۷).

بقایای این کانال‌ها که برای برش سنگ کنده شده‌اند، آب باران را به دو سو هدایت می‌کنند. سپس این دیواره با کلنگ تراشیده شده است. در واقع نشانه‌هایی از چگونگی برش و تراش صخره را به صورت عمودی و افقی نشان می‌دهند. پشت تخته‌سنگ نیز از بالا تا پایین تراشیده شده و در کف و در فاصله اندکی از آن، دو برجستگی مجاور به ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر و به فاصله ۳۵ سانتی‌متر از هم، از صخره تراشیده شده است و حالت ناودانی دارد. خط فاصله بین دو سکو حالت کانال داشته و بر چاله و کانال برش دیواره پستی سانروسم متصل شده است. در این بخش آثار چاله‌های مستطیلی شکل منظم در طول یک خط به صورت نواری وجود دارد. این دو برجستگی نشان می‌دهد که برای آسان کردن برش لایه‌های سست و رگه‌دار این بخش‌ها را به چند قسمت و بلوک مجزا درآورده و اطراف آنها را خالی کرده‌اند، سپس با ایجاد چاله‌های مستطیلی یک‌راستا در دیواره بیرونی سنگ‌های اضافی را

تصویر ۸. نمایی از بالای سان روسم.

شیوه ایجاد

صخره‌بری در گذشته به ابزار زیادی احتیاج نداشته است. برای ایجاد این دخمه و اثر از صخره اولیه که در ابتدا مقطعی تقریباً گرد و نامنظم داشته است، حجاران از روش‌های مرسوم سنگ‌بری در زمانه خود و از ابزارهایی چون کلنگ یک دم دسته کوتاه، دیلم، پتک و قلم فولادی (اسکنه و گوه فولادی) و به احتمال می‌خ‌های چوبی و گونیا و داربست چوبی بهره برده‌اند (تصویر ۸، ۱۸). روش اول برش صخره به واسطه ایجاد

گمانی که در مورد این قاب‌های تزئینی می‌توان مطرح کرد، جای کتیبه‌ای بوده همچنان که چریکف اشاره کرده است. امروزه نشانی از نوشته‌کننده شده در داخل کتیبه که چریکف اشاره کرده کاملاً محو شده است. از طرف دیگر با توجه به نقوش و تزئینات سنگ گورهای میله‌ای افراشته و دیگر سنگ گورها در گورستان‌های منطقه از جمله گورستان نوراز و سراو نیلان جلالوند که دارای حجاری و کندکاری‌های مشابهی هستند، به گمان این قاب‌ها در دوره‌های بعد بر پیشانی سان روسم ایجاد شده‌اند.

۱ در این باره در منظومه کردی شیرین و خوسره و خانای قوبادی آمده است:

واتش شه‌خصی ههن نام‌شهن فه‌ره‌اد * موه‌ندیس مه‌ردین، فراوان نوستاد

راسیخهن جه عیلم ههنده‌سه‌ی هینه‌ت * (مه‌جسیطی) ناین، (نیقلیدیس) حیکمه‌ت (خانای قوبادی، ۱۹۷۵: ۳۲۷).

به تیشه جه لاش سه‌نگ سه‌خت چون موم * به پیشه خاس‌ته‌ر جه نوستاد روم (همان، ۳۲۸).

چه‌نی قولنگ و تیشه‌ی سه‌نگ تاشیت * گونیا و ته‌ناف ره‌نگ نه‌ققاشیت (همان، ۳۴۰).

به تیشه سه‌نگ تاش پولای نه‌لماس ره‌نگ * صاف که‌رد چیون کاغه‌ذ قه‌دری جه نه‌و سه‌نگ (همان، ۳۷۶).

جه صوب تا به شام ههر زاریم پیشهن * هام ده‌نگم سه‌دای قولنگه نو تیشه‌ن (خانای قبادی).

تصویر ۹. توررفتگی نمای قاب ورودی سانروسم.

کرده‌اند. سپس قلم یا گوه‌هایی فولادی یا میخ‌های چوبی در آن می‌کوبند تا لایه‌های فرسوده و سست را بردارند به محض پاک شدن صخره از لایه‌های مورد نظر برای رسیدن به دیوار عمودی دوباره کار را آغاز می‌کنند. به این صورت که صخره بر بعد از بررسی دقیق صخره با ریسمان اندازه‌های مورد نظر را روی ابتدا روی بخش‌های از سنگ که می‌بایستی جدا شود را نشانه‌گذاری و خط‌کشی می‌کردند، سپس حفره‌های کوچکی به ابعاد حدود ۱۰ سانتی متر و به فاصله ۱۵ تا ۲۰ سانتی متر از همدیگر به صورت ردیف منظم بر خط‌های کشیده شده ایجاد می‌کردند و سپس داخل این حفره‌ها قلم‌های فولادی قرار داده و با پتک به ترتیب می‌کوبند تا فشار و نیروی کافی و یکسانی در طول قسمت‌های سوراخ شده وارد شود. صخره به صورت یکدست و یکپارچه ترکانه و بریده شود یا میخ‌های چوبی را می‌کوبیدند و سپس بر آنها آب می‌ریختند، چوب‌ها آماس کرده و آب را به خود کشیده و اضافه حجم پیدا کرده و

شیارهای عمیق در اطراف سنگ مورد نظر صورت می‌گرفته است. ابتدا شیارهایی به عرض ۳۰ تا ۳۵ سانتی متر در اطراف سنگ مورد نظر با ابزارهای نوک‌تیز می‌کنند، برشگران سنگ در سطوح و لایه‌های بی‌رگه، برش‌های خود را شروع کرده‌اند. با ایجاد شیارهای عمیق ابتدا بخش‌های را به صورت یک بلوک مکعب مستطیل شکل داده‌اند، سپس برای جدا کردن بخش‌های اضافی دوباره بخش‌های که بایستی جدا شوند را با ایجاد شیارهای عمیقی به چندین قواره و بلوک تقسیم کرده و با ایجاد چاله‌های مستطیل هم‌راستا در نمای بیرونی و با کوبیدن گوه و قلم در این چاله‌ها این بلوک‌ها که از هر کدام از سه طرف خالی شده بود را جدا می‌کردند و کار را به همین منوال ادامه می‌داده‌اند.

علاوه بر روش کندن شیار و کانال عمیق صخره‌بران و شاگردانشان ابتدا برای زدودن لایه‌های سست سنگ یک رشته سوراخ‌های در صخره ایجاد

تصویر ۱۰. قاب ورودی سانروسم از داخل.

تصویر ۱۱. وضعیت نمای داخلی سانروسم.

بوده است که چوبی سخت و مقاوم است و در ارتفاعات زاگرس و کوه‌های این منطقه به‌وفور یافت

فشار ایجاد شده سبب جدا شدن سنگ از بستر خود می‌شد، جنس این چوب از درخت و چوب ارجن

تصویر ۱۲. قوس داخلی سقف سان روسم.

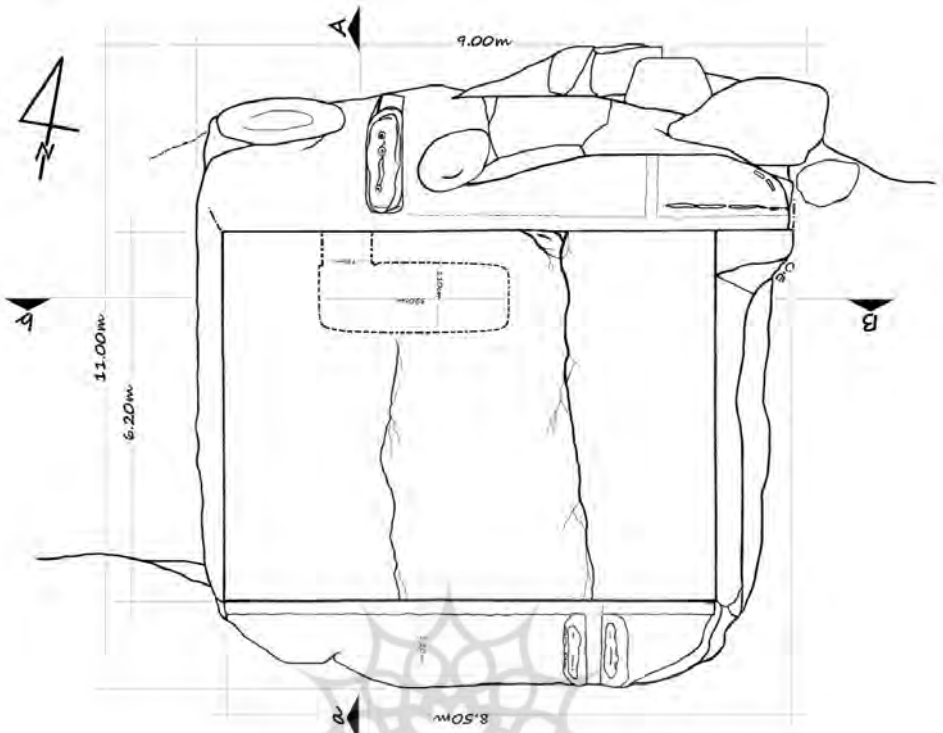

تصویر ۱۳. نمای شمالی و چاله‌های نواری برای زدودن بخش‌های سست.

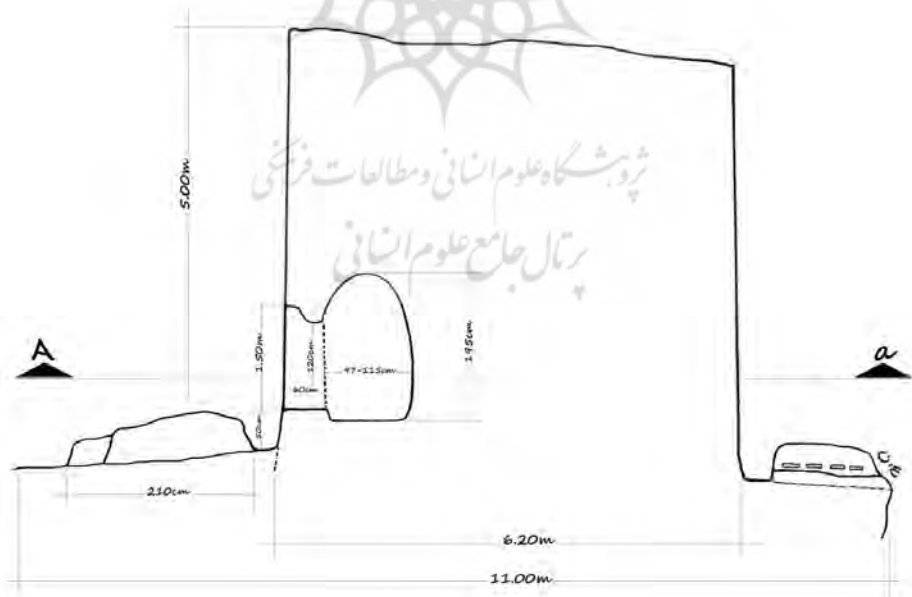
از ایجاد شیار برای زدودن بخش‌های اضافی از این روش استفاده کرده‌اند (تصویر ۱۹-۲۰). سنگ تراشان و حجاران سان روسم برای شکل دادن صخره و رسیدن به ابعاد مورد نظر یعنی

می‌شود. این روش ممکن بود در سنگ‌های آهکی نتایج غیر قابل پیش‌بینی (ترکاندن صخره ممکن بود به باعث ترک خوردن بخش اصلی صخره نیز شود) به بار بیاورد بنابراین سنگ تراشان در سان روسم بعد

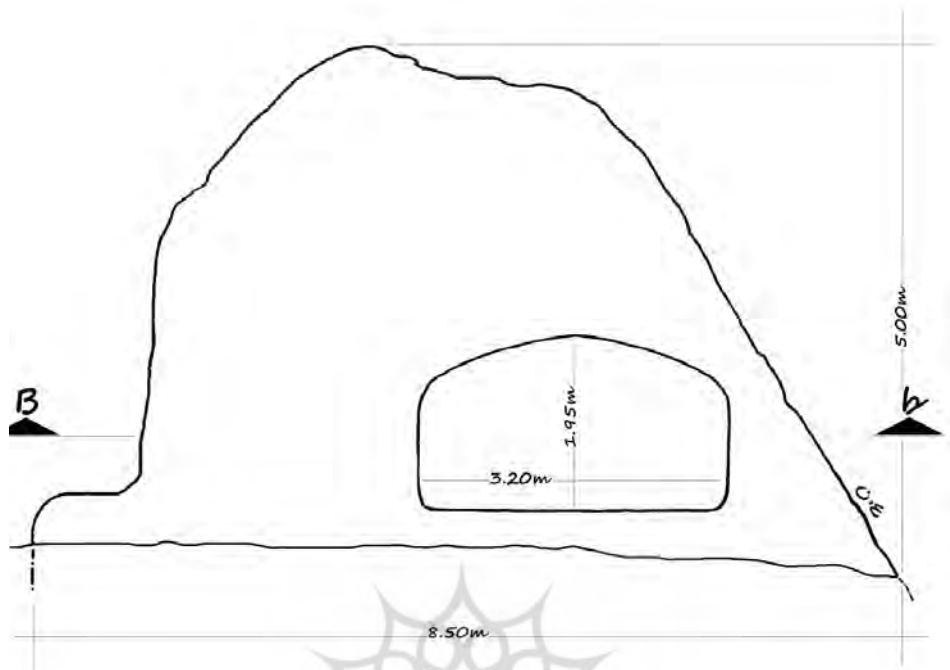

تصویر ۱۴. پلان دخمه سان روسم.

تصویر ۱۵. برش عرضی سان روسم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱۶. برش طولی سانروسم.

تصویر ۱۷. قاب های حجاری شده در پیشانی سانروسم.

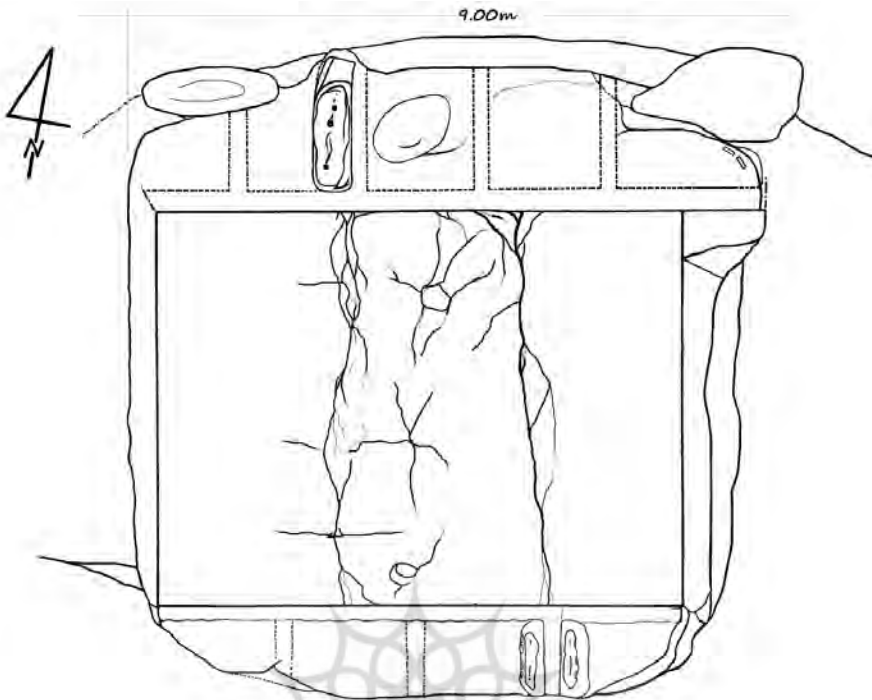

تصویر ۱۸. بستر صخره‌ای و بخش‌های زدوده شده نمای شمالی سان‌روسوم.

همچنین در بخش پایینی نمای سان‌روسوم هنوز داغ کلنگ سنگ‌تراشی ناشی از ایجاد شیارهای عمیق بوده که زمخت‌تر است، قابل مشاهده است (تصویر ۲۱-۲۴).

برای ایجاد ورودی سان‌روسوم استادکار سنگ‌تراش بخش جنوبی این نما را انتخاب کرده، زیرا بالای این بخش صخره به حالت طبیعی دارای شیب یکدست و ملایم‌تری به سمت غرب و سطح تراس رودخانه جزمان است و ارتفاع آن کمتر از سایر قسمت‌ها است. سنگ‌تراش با انتخاب این بخش برای ورودی درواقع خواسته است در صورت کندن سقف دخمه از نازک شدن دیواره سقف که ممکن بود سبب ترک و فرو ریختن و سوراخ شدن آن در آینده شود، جلوگیری کند و دستش برای تراشیدن و ارتفاع بیشتر دخمه باز باشد. به گمان تراشیدن و ایجاد سان‌روسوم حدود یک سال یا کمتر زمان برده است. زیرا براساس مقایسه سان‌روسوم با صخره کنده‌های تازه در کوه قاوه‌گیر در شرق روستای میگری پاره می‌توانیم مقدار زمان صرف شده برای این اثر

نمای غربی (نمای اصلی)، نمای شمالی و شرقی (پشت و سمت رودخانه) ابتدا جاهای که بخش اصلی را مشخص کرده‌اند، سپس با استفاده از کلنگ یک دم و پتک و قلم شیارهای عمیقی برای جدا کردن قسمت‌های سست و رگه‌دار از آن ایجاد کرده و ادامه داده‌اند. با این روش تا سطح تراس رودخانه تراشیده و به مقطع مستطیلی‌شکلی از صخره دست یافته‌اند. نماهای بیرونی صخره که در نتیجه کندن و ترکاندن، دارای دیواره عمودی بوده‌اند را با کلنگ یک دم دسته کوتاه یا چکش و قلم درشت یکدست و صاف کرده‌اند. در نمای روبه‌روی (غربی) برای صاف کردن دیواره اولیه که آثار ایجاد شیار عمیق و جدا کردن بلوک‌ها روی آن باقی مانده بود، از کلنگ یک دم یا پتک و قلم درشت استفاده شده است، به نظر می‌رسد در پرداخت ثانویه از قلم‌های ظریف و کوچک‌تر استفاده کرده‌اند که این موضوع در صاف و یکدست بودن این نما نسبت به سایر نماها و همچنین در قاب‌های کنده شده پیشانی سان‌روسوم و قاب‌های ورودی اثر نمایان است.

تصویر ۱۹. شیوه بلوک‌بندی برای زدودن بخش‌های اضافی.

خودش کاملاً مهارت داشته است، اینکه در زمان کمتری این اثر را ایجاد کرده باشند درست‌تر به نظر می‌رسد به‌ویژه زدودن لایه سست صخره (با روش شیباری) و اینکه در فضای باز انجام می‌گرفته در نتیجه استادکار و شاگردانش دست‌بازتری داشته‌اند.

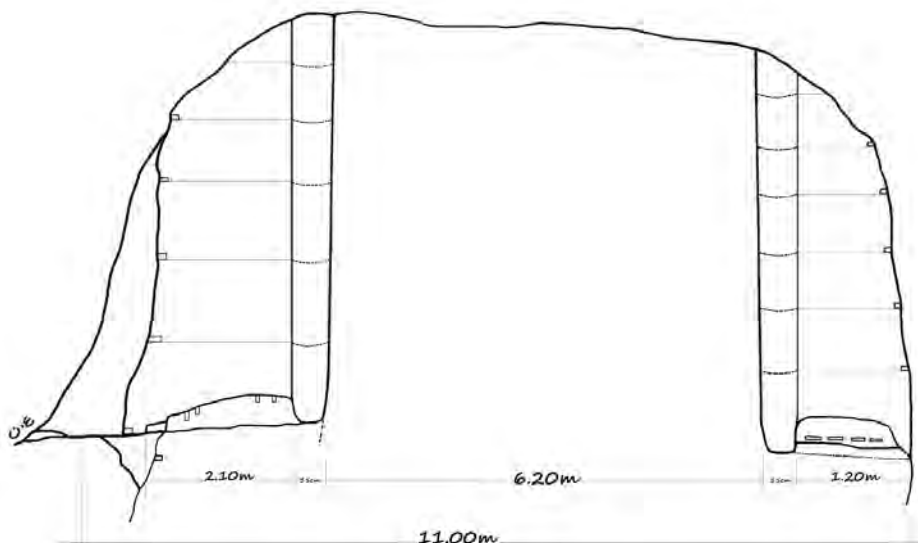
اساطیر

هرتسفلد می‌نویسد: «ایرانی‌ها برای خود هیچ وقت یک تاریخ‌نویسی مستقلی نداشته‌اند و قدمی بیش از آنچه هند و آریان‌ها کرده‌اند، فراتر نگذاشته‌اند. در صورتی که خود آنها آشکارا اقوام تاریخی بوده‌اند. این نقیصه در اعماق خصائص آنها ریشه داشته است. این اقوام همواره تمایل شدیدی به مفاهیم علوی و امور ماورایی داشته‌اند که همان موجب مشکلات زیادی در تاریخ شده

به‌صورت احتمالی حدس بزنیم. در زندگی‌نامه حسین کوهکن سنگتراش پاره‌ای آمده است: «... استاد حسین توانست در یک روز سنگ را شکافته و جای رادیو ضبط خود را درست کند. بعد یک هفته توانست جای یک قالیچه ۱×۱ متر را تهیه کند.» (حبیبی، ۱۳۸۹: ۲۳). در ادامه آمده است: «استاد حسین همراه دخترش نقره‌خانم موفق می‌شوند، بعد از ۴ سال کار مداوم و پی‌درپی (از نماز صبح تا ۱۰ شب) یک اتاق بزرگ به طول ۸ متر و عرض ۲ متر و ارتفاع ۱/۶۰ متر درست کنند» (حبیبی، ۱۳۸۹: ۳۲).

بایستی در نظر گرفت که سان‌روسم با توجه به تکنیک‌ها و شیوه‌های که در شکافتن لایه سنگ‌های بیرونی آن استفاده شده، سنگ‌تراش آن به همراه شاگرد و یا شاگردانش به‌خوبی با جنس صخره و سنگ‌های منطقه آگاهی داشته و در کار

تصویر ۲۰. شیوه جداسازی بخش‌های سست صخره سان‌روسم.

است. ساکنین آنجا همه می‌گویند که علی (ع) آن سنگ را با شمشیر خود بریده است و پارچه‌هایی که از این قطعه کوه به طرف مقابل پریده، شاهد بر صدق این مسئله است (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۳). در شاهنامه لکی بسیاری از نبردهای ایرانیان در اینجا روی می‌دهد به طوری که «زره‌لی» یکی از شخصیت‌های شاهنامه لکی برای مدت کوتاهی این تنگه را بر ایرانیان می‌بندد و در آخر به دست رستم دستان آزاد می‌گردد و زره‌لی از آن زمان به بعد غلام رستم می‌شود (بنگرید به شاهنامه لکی، ۱۳۸۴).

همچنین افسانه‌های دیگر دربارهٔ سان‌روسم در میان ایل هوزمانوند (عثمانوند) و ژالوند (جلالوند) رایج است از جمله نبرد ایران و توران در اینجا روی داده و این تنگه مرز ایران و توران بوده است. نیز به گفته مردم محلی این دخمه جای نگهدارنده قلعه ضحاک (بقایای قلعه‌ای در نزدیک روستای پیش‌تنگ) بوده که خود قلعه در فاصله یک کیلومتری سان‌روسم است و در گذشته برای عبور از تنگه تنها راه عبور از کنار این سنگ ممکن

است. به طوری که تمام سیستم‌های دینی و فلسفی آنها نشان می‌دهد، هرگونه سبب‌سازی و تعلیل تاریخی را از میان می‌برد. حقایق تاریخی به همین جهت از دیدگاه آنها قابل اهمیت نیست و روایات تاریخ نزد آنها به صورت افسانه و داستان در آمده است. با این حال همان افسانه و داستان، خود یک منبع تاریخی شده است.» (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۴۱-۴۲).

در میان اهالی این منطقه و مناطق همجوار افسانه‌های متعددی از گذشته رایج است. به طوری که معتقدند در این تنگه، رستم (روسم) پهلوان اساطیری با حضرت علی (ع) روبه‌رو شده است و حضرت علی (ع) این سنگ (سان) را که در سر راهش بوده دور زده و از کنار آن گذشته، اما رستم سوار بر رخس این صخره را که در سر راهش قرار داشته با پا کنار زده و به کنار رودخانه افکنده و به راهش ادامه داده است. به همین خاطر آن را سان‌روسم می‌نامند. چریکف در سال ۱۸۵۰ م. از این اثر دیدن کرده داستانی دیگر آورده و می‌نویسد: «سان‌روسم از نوع آهکی

تصویر ۲۱. چاله و شیار حجاری برای زدودن بخش‌های سست بخش جنوبی سان‌روسسم.

روایت‌های محلی، این قلعه را به همای چهرزاد (یا چهرآزاد)، دختر بهمن (پادشاه کیانی) نسبت می‌دهند و این سنگ را محل دفن جسد وی می‌دانند و معتقدند که به سفارش همای ورودی دخمه رو به کوه قلاچیر ایجاد شده تا وی هر روز قلعه را ببیند.

گاهنگاری

در گذشته پژوهشگران گوردخمه‌ها و دخمه‌های غرب ایران را به‌طورکلی به مادها نسبت می‌دادند.

بوده است. دیگر اینکه قله قلعه چهر (قلاچیر یا قلاچور) در ارتفاعات گنجرس با ارتفاعی بیش از دو هزار متر، بلندترین نقطه منطقه جلالوند است و بر کوه‌های همجوار اشراف کاملی دارد و از چشم‌انداز وسیعی بر منطقه برخوردار است. این کوه در غرب دهستان جلالوند و در مرز دهستان هرسم واقع شده است (بین روستاهای قاپ‌قوی و کریان از جلالوند و روستای کندهر از هرسم). بر فراز قله قلاچیر، زمینی به‌نسبت مسطح قرار دارد که مردمان آن را جای قلعه چهرآزاد می‌دانند.

۱ در بخش ۳۳ بندهش آمده «چون شاهی به بهمن اسفندیاران رسید (ایران‌شهر) ویران شد. ایرانیان به دست خود نابود شدند و از تخمه شاهی کس نماند که شاهی کند، ایشان همای، دخت بهمن، را به شاهی نشانند» (فرنیغ دادگی، ۱۳۸۰: ۱۴۰). اما در شاهنامه، همای را با ویژگی‌های همچو هنرمندی، دانش و نیک‌رایی شناسانده است که همین ویژگی‌ها سبب می‌شود که پدر (بهمن) وی را جانشین خودش کند و بر پسرش ساسان برتری دهد.

که ساسان همی خوانندی اردشیر هنرمند و با دانش و پاک رای

ز گیتی به دیدار او بود شاد (فردوسی، ج ۵، ۱۳۷۵: ۴۸۷).

دادش نه نیران سرکرد سران سر

دوریشان نواخت چه بام تا نیوار

وه یاری مه‌ردان کوشان نه روژگار (گورانی، ۱۳۸۳: ۳۷۳).

پسر بد مرو را یکی شیر گیر

دگر دختری داشت نامش همای

همی خواندندی ورا چهرزاد

همای که آما تاج نپاش وه سر

لشگرش و راست و گهرد دا دینار

ژنان گهرد هاورد یک یک وهسر کار

تصویر ۲۲. سوراخ‌های پرشده با مواد منفجره برای ترکاندن سان روسم (عصر ایران)

گیرشمن دربارهٔ هنر مادی می‌نویسد: «تنها چند دخمه در دامنه‌های کوه‌ها در این دوران تراشیده شده و از نقش نمای این دخمه‌ها، یا آرامگاه‌ها می‌توان تا اندازه‌ای به شکل ساختمان‌های آن زمان پی برد. این آرامگاه‌ها، که در داخل کوه‌های صخره‌ای کنده شده‌اند، نمایی دارند که به منزله در ورودی آنها محسوب می‌شود و سقف آنها روی ستون‌هایی قرار گرفته است. اگر این آرامگاه را از نظر اصول ساختمانی مطالعه نماییم، متوجه می‌شویم که نمای آن شباهت به ایوانی دارد که در تابستان ایجاد سایه‌ای می‌نماید و مانع ورود آفتاب به درون ساختمان می‌گردد و در زمستان بر عکس نور خورشید به‌علت تابش متمایل خود، وارد ساختمان می‌شود و این ایوان به‌صورت پناگاهی برای جلوگیری از برف و باران است.

کاخ‌های تخت‌جمشید نیز از روی همین اصل ساخته شده‌اند و این اصل حتی امروز هم در ساختمان‌های ایران رعایت می‌شود.» (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۷). تقریباً مسلم است که این آرامگاه‌ها یا دخمه‌ها از سلاطین مادی بوده است. با این نمی‌توان هر یک از آنها را به پادشاه به‌خصوصی نسبت داد. این آرامگاه‌ها به‌احتمال متعلق به نیمه دوم قرن هشتم تا نیمه اواخر قرن هفتم پیش از میلاد است و برخی هم تصور کرده‌اند که از آرامگاه‌های آسیای صغیر یا اورارتوها تقلید شده‌اند و ممکن است این فرض صحیح باشد (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۹). زیرا هیچ دخمه یا آرامگاه کنده شده در میان کوه که پیش از زمان ورود مادها به فلات ایران باشد تا این تاریخ شناخته نشده است (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۹). اورارتوها از اطاق‌ها یا دخمه‌های

نام‌های را فردوسی چهرزاد و گروهی دیگر از تاریخ‌نویسان چهرآزاد و بعضی مانند طبری شهرآزاد نگاشته‌اند و این شهرآزاد (به کسر اول) همان چهرآزاد است، چه شهر Shehr در لهجه ایران مرکزی که زبان رسمی اشکانی بوده برابر است با کلمه چهر در پهلوی ساسانی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۷۷: ۷۶۰ و بنگرید به دریایی، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۳).

تصویر ۲۳. بقایای باقی مانده از بستر صخره‌ای روبه‌روی سان‌روسم.

کامل‌ترین فهرست مقابر دورهٔ ماد یعنی دخمه‌ها را در اختیار ما گذاشته است. این دخمه‌ها تصویر ناقصی از هنر و بخصوص معماری آن زمان را به دست می‌دهند. به احتمال این مقابر صخره‌ای تقلیدی از خانه‌های مسکونی است. بیشتر این مقابر از یک یا چند اتاق داخلی و جلوخان و رواق ایوان که بر ستون‌ها استوار است مرکب است (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۷۴). باین حال هیچ یک از این آرامگاه‌های بریده شده در صخره با اطمینان تاریخ‌گذاری نگردیده‌اند و شاید آنها به دوران هخامنشی و حتی جدیدتر تعلق داشته باشند (پرادا، ۱۳۸۱: ۱۹۳). بنابراین در مورد این آثار و کارکرد آنها اتفاق نظری وجود ندارد (Ca-hill, 1988: 492; Huff, 1989; Won Gal, 1966: 4). دربارهٔ سان‌روسم موضوع بغرنج‌تر است زیرا این برخلاف آثار پیشگفته دخمه‌ای ساده است و شاخصه‌ای که بتوان براساس آن دربارهٔ کارکرد و زمان ساخت آن نظری قطعی داد، وجود ندارد. قاب ورودی سان‌روسم مشابه دیگر

صخره‌ای به‌عنوان آرامگاه و زیرزمین استفاده می‌کردند. در شهر وان آثار این گوردخمه‌ها که در دل سنگ ایجاد شده و متعلق به پادشاهان اورارتویی هستند و همچنین در دوران فریگ‌ها و یا فریژی‌ها این نوع آرامگاه‌های سنگی در ترکیه کنونی هنوز باقی است (کلایس، ۱۳۴۸: ۱۰). بیشتر آرامگاه‌ها در ماد واقع هستند. زمان ایجاد آنها را عموماً از روی نمادهای آیینی و تصویر پرستندگانی که بر دیوارها کنده شده‌اند، باید حدس زد. اینها همه به کیش ایرانیان مهاجر تعلق دارند و نه کاسپی‌های بومی فلات ایران. به شرط اینکه از اصطلاح «مادی» کاربرد وسیع تاریخ و جغرافیایی آن را مدنظر داشته باشیم، این علائم و آثار را می‌توان مادی خواند (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۶۳-۶۵؛ هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۰۸). هرتسفلد با بررسی دکان داود، فخریکا، سوردش، پیر مقرون (قیزقاپان و کورکیچ) آنها را متعلق به دوره ماد یعنی پیش از ۵۵۰ پم دانسته است (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۱۱). ارزست هرتسفلد

تصویر ۲۴. بستر صخره‌ای حجاری شده نمای شمالی از بالای سان‌روسوم.

شکل ایجاد تاق در این گوردخمه به صورت تاق‌های سهموی- گهواره‌ای است این سبک در ایجاد پوشش و سقف‌زنی بخش بالایی در کیکاوس صحنه مشابه است (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۸). دوره سلوکیان و اشکانیان به‌ویژه در بناهای این دوره و همچنین تاق فرهاد شهرستان ایوان بر کنار یکی از سرشاخه‌های رود گنگیر و در کناره مسیر راه قدیمی ایوان به سومار و مندلی که از تنگه کوشک می‌گذرد و همچنین در دستکنده‌های زیرزمینی امامزادگان معصوم دلیجان دیده می‌شود.

قاب‌های تزئینی مستطیل شکل که در پیشانی بنا ایجاد شده که مستطیل میانی آن دارای حاشیه کنده‌کاری شده است، می‌تواند تا حدود زیادی روشن‌کننده گاهنگاری این اثر باشد.

گوردخمه‌های کرمانشاه از جمله کیکاوس صحنه، ده نو سکاوند، سرخ ده، دکان داود (کل داود)، شمس‌آباد، گوردخمه برناج (فرهاد کن) در پشتکوه بیستون است. یعنی دارای قابی تزئینی تورفته و کنده‌کاری شده است که ورودی در میان آن ایجاد شده است. اما قاب ورودی سان‌روسوم فقط در پیشانی ورودی به صورت یک تورفتگی ایجاد شده و فاقد ظرافت و دقتی است که در سایر گوردخمه‌ها مشاهده می‌شود. از این نظر مشابه ورودی دخمه برناج پشتکوه بیستون در هرسین است و اندازه آنها نیز تقریباً مشابه است. از طرف دیگر شیوه حجاری داخل دخمه سان‌روسوم و به‌ویژه گوشه‌ها که گونیا نشده‌اند نیز مشابه دخمه برناج است (بنگرید به پرونده ثبتی اثر، ۱۳۸۱). کنده‌کاری کنار ورودی این دخمه‌ها به گمان جای سنگ پوشش ورودی بوده است.

۱ این گوردخمه به صورت طاقچه است و در اطراف آن، قاب‌های تراشیده شده‌ای به چشم می‌خورد. ورودی این گوردخمه که رو به غرب است، ۱۱۰ سانتی‌متر عرض و ۸۵ سانتی‌متر ارتفاع دارد و ارتفاع کف گوردخمه تا بلندترین نقطه سقف ۱۲۰ سانتی‌متر است. ۲ گوردخمه برناج (فرهاد کن) مربوط به دوره ساسانیان است و در شهرستان هرسین، روستای برناج واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۰ دی ۱۳۸۱ با شماره ثبت ۷۰۰۰ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید. ورودی این گوردخمه به سمت جنوب تراشیده شده است. گوردخمه فاقد هرگونه تزئین است. اطراف این گوردخمه نیز قابی تراشیده شده است. سقف گوردخمه طاق‌مانند است به طوری که اختلاف بخش‌های جلویی با انتهای آن ۴۰ سانتی‌متر است. کف گوردخمه نیز به شکل نامنظم و گودی کف از دهانه ۱۲ سانتی‌متر است. از نظر پلان این گوردخمه دارای پلانی مربع شکل است که طول هر ضلع آن ۹۵ سانتی‌متر است. همچنین ارتفاع اتاقک این گوردخمه از کف تا سقف آن ۹۵ سانتی‌متر است. ارتفاع گوردخمه از کف جاده حدود ۱۰ متر است.

شیوه برای جدا کردن منظم و برش صخره‌های بزرگ برای ساخت ستون‌ها، سرستون‌ها و پایه ستون‌ها و آتشدان‌ها و غیره استفاده کرده‌اند. هرچند این شیوه برش سنگ سابقه زیادی دارد ولی به نظر می‌رسد در دوره سلوکی و اشکانی بیشترین کاربرد را داشته است. اگر این شیوه را مبنا و پایه گاهنگاری قرار دهیم، بنابراین ایجاد این دخمه را می‌توانیم به دوره اشکانی نسبت دهیم.

آثار سنگ‌بری از دوره اشکانی در معادن سنگ چل مران نهر زوله در غرب شهر کنگاور (در سه کیلومتری جنوب غرب شهر کنگاور)، در این معدن برای جدا کردن سنگ مورد نیاز ابتدا نوارها و شیارهای سراسری و کانال مانند باریک در طول و عرض سنگ (اطراف بلوک سنگی مشخص شده) با کلنگ و غیره ایجاد کرده و خالی می‌کردند و سپس سنگ مورد نظر را از بخش اصلی جدا کرده‌اند و برای شکل دادن تکه‌های جدا شده از پتک و قلم حجاری استفاده کرده‌اند (کامبخش فرد، ج ۱، ۱۳۸۶، ۳۰۸-۳۱۲، تصویر ۲۷-۳۲؛ بنگرید به فلاندن و کوست، ۲۵۳۶: ۱۹۰).

در معدن فراتاش (فرهادتراش) وینسار شهرستان قروه^۱ نیز برای جداسازی بلوک‌های سنگی از صخره، ابتدا اندازه بلوک سنگی را مشخص و قواره‌بندی کرده‌اند سپس با کلنگ یا پتک و قلم خط‌های مشخص را به صورت شیاری عمیق کنده‌اند، به طوری که اطراف بلوک سنگی را کاملاً خالی کرده‌اند و سپس قواره یا بلوک مورد نظر را به صورت یکپارچه از بستر جدا کرده‌اند (تصویر ۲۵).

در تنگ بلاغی پاسارگاد نیز دیواره صخره‌ای به صورت صاف و یکنواخت برش داده شده است، به نظر می‌رسد ابتدا تکه‌های بزرگ صخره را با

اما مهم‌ترین داده‌های که در این اثر برجای مانده از شیوه و چگونگی برش و تراش سنگ است که در بخش‌های بریده و تراشیده شده بخش‌های پایینی و پشت بنا باقی مانده است و آن عبارت است از جای دو چاله و گودشدگی به قطر ۱۰ سانتی‌متر در برجستگی باقی مانده از صخره اصلی در روبه‌روی ورودی دخمه، این چاله‌های کنده شده جای میخ‌ها یا اسکنه‌های فولادی بوده که در یک راستا در سنگ یا صخره می‌کوبیدند تا سنگ‌های اضافی را به صورت منظم و یکنواخت برش دهند.

دیگر اینکه در بخش پایینی سطح نمای گوشه شمال شرقی دخمه جای چندین مستطیل حجاری شده به طول ۲۰ تا ۳۰ سانتی‌متر و عرض ۱۰ تا ۱۲ سانتی‌متر و به عمق حدود ۸ تا ۱۰ سانتی‌متر در یک راستا و با فاصله کمی در امتداد هم ایجاد شده‌اند. این شیوه جدا کردن سنگ در کارگاه‌های سنگ در دوره سلوکی، اشکانی و ساسانی گزارش شده است. از این شیوه با استفاده از ضربه‌های منظم و هم‌آهنگ به داخل این مستطیل‌ها می‌توانستند سنگ را به صورت خطی و صاف جدا کنند به طوری که نمای بریده شده صاف و یکدست در می‌آمد. از این مستطیل‌های حجاری شده در بخش پشتی گوردخمه نیز وجود دارد. این شیوه جدا کرده سنگ توسط هیئت آلمانی و همچنین در معدن سنگی که در ۷ کیلومتری نهاوند (جاده کمربندی نهاوند) که محل تأمین سنگ برای معبد لائودیکه بوده (بازدید نگارنده در سال ۱۳۸۴؛ بنگرید به رهبر و علی‌بیگی ۱۳۹۰: ۱۴۲، تصویر ۳۴) و همچنین در صفه فرهادتراش بیستون (کلایس و کالمایر، ۱۳۸۵) و در کارگاه سنگ نزدیک معدن سنگ کنگاور (کامبخش فرد، ۱۳۸۶)، قلعه تنگ قیر (نوراللهی، ۱۳۹۵) از این

۱ در شهرستان قروه، بخش چهاردولی، روستای وینسار (در فاصله سه روستای داش بلاغ، آق بلاغ و وینسار) بر کوهی مرتفع، بقایای یک معدن بزرگ سنگ قرار دارد. به گمان بخشی از سنگ‌های مورد نیاز برای معبد آناهیتای کنگاور از اینجا تأمین شده است. باور مردم بر آن است که این سنگ‌ها به داستان شیرین و فرهاد ارتباط دارد.

تصویر ۲۵. معدن سنگ وینسار چهاردولی نزدیک معبد آناهیتای کنگاور.

ایجاد شیارهای عمیق و کندن آنها انجام گرفته، سپس برای جدا کردن سنگ‌های اضافی با ایجاد چاله‌های در سطح صخره و کوبیدن قلم‌های حجاری در یک راستا آن را جدا کرده، سپس با کلنگ یا پتک و قلم حجاری صاف و مستقیم تراشیده‌اند. همچنین در کف سنگی بخش از این راه و کانال آثار مستطیل‌های کنده شده وجود دارد که دیوید استروناخ آن را جای پاشنه در مربوط درگاهی در طول این راه و کانال دانسته و این چاله را مربوط به دوره‌های بعد هخامنشی دانسته‌اند (استروناخ، ۱۳۷۹: ۲۲۹-۲۳۰، شکل ۸۳، تصویر ۱۴۴). ولی به نظر می‌رسد با توجه به شکل و اندازه آنها در بستر سنگی، این چاله مستطیل شکل در یک راستا مربوط به چاله‌هایی برای شکافتن صخره بوده است.

در نزدیکی نقش‌رستم هیئت آلمانی تخته‌سنگی را بررسی کردند که در نوار سراسری فرورفته‌ای ایجاد شده روی آن هفت چاله مستطیل شکل ایجاد شده بود، این چاله‌ها ۱۸ سانتی‌متر طول و ۷ سانتی‌متر عرض و ۱۸ سانتی‌متر عمق دارند (کلایس، ۱۳۵۴: ۲۷۲). از این روش برای ترکاندن صخره و سنگ استفاده کرده‌اند و همچنین از این شیوه برای جدا کردن صخره و ترکاندن و شکافتن سنگ در محراب بسطام، قلعه زندان و بیستون استفاده شده است، با این تفاوت که در این نمونه‌ها به جای نوار سراسری فرورفته، گاهی تخته سنگ را فقط صاف کرده‌اند، این چاله‌ها متعلق به دوره هخامنشی- ساسانی است. در بیستون (خانه شیرین) در صخره‌ای چاله‌های مستطیل شکل ۱۰×۲۴ با عمق ۱۷؛ ۹×۲۴ با عمق

به جالوند و هلیلان می‌رود مشابه وضعیت قرارگیری گوردخمه برد عاشقان در صخره‌ای که در همه جوانب آزاد است (جلیلی، ۱۳۴۷: ۲۸) و تاق گرا در تنگه پاتاق و تاق شیرین و فرهاد در کوشک ایوان ایلام است. هر سه این آثار در کنار راه‌های باستانی واقع شده‌اند. تاق گرا، متعلق به سده دوم پم (کامبخش فرد، ج ۱، ۱۳۸۶: ۴۱۱) و تاق شیرین و فرهاد با بلوک‌های سنگی منظم و تراش خورده ساخته شده‌اند.

از طرفی دیگر براساس چگونگی اندیشه‌های دینی و تحولات مذهبی و تاثیر آن بر معماری مذهبی، سه دوره برای زمان ساخت دخمه یا گوردخمه‌ها پیشنهاد شده، این دوره‌بندی در کنار بررسی ویژگی‌های فنی چشم‌انداز روشن‌تری از زمان ساخت سان‌روسم را در برابر ما می‌گذارد: دوره دیویسنا (از دوره مادها تا ۵۲۲ پم)، دوره آیین مزدیسنا (مهرپرستی) (۵۲۲ پم تا ۴۰۴ پم)، دوره دوم دیویسنا (۴۰۴ پم تا ۲۷۲ م). معماری صخره‌ای دوره دوم دیویسنا (۴۰۴ پم تا ۲۷۲ م) به چند زیر دوره تقسیم می‌شود: الف) اواخر دوره هخامنشی: در این دوره زمانی علاوه بر گورهای سطنتی هخامنشی، گوردخمه‌هایی نیز از حامیان مادی و لیکیه (مانند تاش کول) ساخته شده است.

ب) دوره هلنیستی (۳۲۳ پم تا حدود ۲۷ م): در این دوره فرهنگ و اقتصاد هلنیستی بر سراسر سرزمین ایران حاکم می‌شود. اقتصاد هلنیستی که مبتنی بر توسعه شهرنشینی در مسیر راه‌ها و تجارت بین شهرها بوده جایگزین اقتصاد دوره هخامنشی که مبتنی بر توزیع ثروت از سوی سرکرده قوم بود را می‌گیرد. از این رو گمان می‌رود در دوره هلنیستی ایجاد گوردخمه‌ها منسوخ می‌شود و تنها معماری صخره‌ای این دوره غار دستکند کرفتو است. البته شاید بتوان با احتمال ساخت سه گور دخمه فخریکا، روانسر و آخور

۱۴:۸×۳۳ با عمق ۱۰؛ ۲۰×۸ با عمق ۱۴؛ ۲۶×۸ با عمق ۱۴ سانتی‌متر برای شکافتن و جدا کردن سنگ و صخره ایجاد شده است (کلایس، ۱۳۵۴: ۲۷۳، ط ۷۱). همچنین در معدن و کارگاه سنگ قلعه تنگه قیر برای برش و ترکاندن صخره یک نوار در طول سراسری صخره ایجاد کرده‌اند و به فواصل منظم چاله‌های مستطیل شکل به طول ۲۳ تا ۲۵ سانتی‌متر و عرض ۱۰ سانتی‌متر و عمق ۱۸ سانتی‌متر در خط مستقیم دیده می‌شود که سنگ‌بُرها به صورت منظم با زدن ضربه بر قلم و اسکنه‌های قرار گرفته در این گودی‌های مستطیل شکل، سنگ را مستقیماً از تخته‌سنگ مادر جدا کرده و برای مراحل بعدی در اختیار حجاران و سنگ‌تراشان قرار می‌دادند. چنانکه گفته شد، در کنار این تخته‌سنگ تعدادی بدنه ستون به صورت نیمه‌کاره وجود دارد (نوراللهی، ۱۳۹۵/۱۶: ۲۰۱۶: ۲۲۶-۲۲۷، تصویر ۷ و بنگرید به: Hicks, 1976: 64-65). این قلعه دوره سلوکی تا اوایل ساسانی و بعد از آن مورد استفاده بوده است. شیوه ایجاد چاله‌ها در نوار سراسری کنده شده روی صخره مشابه صخره نزدیک نقش‌رستم است و به همان روش ایجاد شده است (بنگرید به کلایس، ۱۳۵۴: ط ۷۰).

همچنین با نگاهی به آثار استفاده از سنگ و وجود ستون‌ها و سرستون‌های ناتمام در فرهاد تراش بیستون متعلق به دوره ساسانی (بنگرید به رهبر و علی‌بیگی، ۱۳۸۸: ۸۴-۸۵) و بررسی شیوه تراش آنها و مقایسه تراش و برش سنگ‌های این معدن سنگ با شیوه تراش صخره، به‌ویژه در بخش‌های داخل دخمه و قسمت پایین و پشت سان‌روسم که جای کلنگ و ابزار سنگ‌تراشی باقی مانده است نشان دهنده مشابهت در شیوه برش و تراش در این دو مکان است.

وضعیت سان‌روسم در تنگه هوزمانوند در مسیر ایل‌راه و راهی باستانی که از منطقه کرمانشاه

نفوذ فرهنگ‌های بین‌النهرینی و مهاجرت صابین و از سوی با زوال فرهنگ هلنیستی و توسعه و گسترش تجارت شهرهای کاروانی در اواسط سده اول میلادی دوباره سنت معماری صخره‌ای با کاربری‌هایی چون گوردخمه، گور، نیایشگاه، نیایشگاه صخره‌ای در جنوب و جنوب‌غربی و غرب (زاگرس مرکزی) رواج می‌یابد (حیدری، ۱۳۷۹: ۳۲۱). درباره کاربری سان‌روسم به عنوان گوردخمه با چالش روبه‌رو هستیم زیرا در وندیداد آمده است: ای آفریننده جهان جسمانی و ای مقدس، بگو بدانم، جسد مرده را باید به کجا حمل کنیم و در کجا جای دهیم. اهورا مزدا پاسخ داد و گفت، جسد را هرچه بیشتر در ارتفاعات و بلندی‌ها جای داد، ای اسپیتمه زرتشت. هر کس می‌داند که سگ‌های گوستخوار و پرندگان لاشخور همه وقت در بلندی‌ها رفت و آمد دارند (وندیداد، ۱۳۸۲: ۱۳۹).

برآیند

سان‌روسم از نظر ساخت جزو دخمه‌های آزاد محسوب می‌شود. این دخمه در کنار یکی از ایل‌راه‌های اصلی در تنگه هوزمانوند و در کرانه رودخانه جزمان ایجاد شده است. از این نظر چالش‌برانگیز است چراکه ایجاد دخمه برای تدفین در کرانه رودخانه در دوره‌های تاریخی سابقه نداشته و با آموزه‌های مذهبی همخوانی ندارد. برای آن می‌توان کاربری‌های دیگری نیز متصور شد از جمله جای نگهداری آذوقه و غیره. پوشش سقف آن نیز از نوع تاق‌های سهموی یا گهواره‌ای است که شباهت نزدیکی با شیوه تاق‌زنی دوره اشکانی و ساسانی دارد. از طرف دیگر شیوه برش و جداسازی بخش‌های اضافی و سست در سان‌روسم (به‌ویژه چاله‌های هم‌راستا برای جداسازی) با شیوه جدا کردن و برش سنگ در خانه شیرین بیستون، در معدن فراتاش

رستم را در اوایل دوره هلنیستی (۳۲۳ پ‌م تا ۲۷ پ‌م) به‌خصوص دوره سلوکی دانست و معتقد شد که پس از هخامنشیان برخی از حاکمان محلی برای مثال در پارس فراتاداران گوردخمه‌های آخور رستم را برای خود بسازند و یا در ماد به تقلید از هخامنشیان دست به ساخت این گوردخمه‌ها بزنند.

دوره دگرگونی فرهنگی یا مرحله گذار از عصر هلنیستی (حدود ۵۰ پ‌م تا ۵۰ م) تقابل و همسایگی دویزوری متفاوت اقتصادی و نظامی جدید یعنی اشکانیان و رومیان موجب ایجاد تحرکات نظامی و تبادل و تمایلات اقتصادی شد که این تصادم پس از یک سده موجب پدید آمدن دوره‌ای می‌شود که از آن به نام دوره تجارت پالمیریان (۴۵ م-۲۷۲ م) نام برده شده است (حیدری، ۱۳۷۹: ۳۱۹-۳۲۰). از حدود ۴۵ م به بعد با تحولات فرهنگ‌های محلی یا منطقه‌ای، از این زمان به بعد اقتصادی مبتنی بر تجارت شهرهای کاروانی به سیادت پالمیر رواج می‌یابد. در این دوره به‌علت تقویت فرهنگ‌های محلی ایجاد گوردخمه [یا دخمه] در سطح وسیعی از جنوب‌غربی ایران به‌خصوص سرزمین الیمایی صورت می‌گیرد. در دوره تجارت پالمیریان (۴۵-۲۷۲ م) و به‌ویژه تا آغاز دوره ساسانی معماری صخره‌ای در سرزمین الیمایی با کاربری‌های چون گوردخمه، نیایشگاه صخره‌ای ایجاد می‌گردد. در ساخت گوردخمه‌های الیمایی ورودی گورها تنها به ابعاد گذراندن یک جسد تعبیه می‌شده است و تقریباً در تمامی دخمه‌ها حفره‌هایی وجود دارند که جای قرارگیری در بوده‌اند. شکل داخلی گورها مختلف است که شامل دخمه‌های ساده، وانی شکل، دارای دو یا سه بستر بالشتکی شکل است. تا پیش از ۴۵ م تمامی دخمه و اتاق‌های کنده شده در صخره (به‌جز کرفتو) کاربری تدفینی داشته‌اند. ولی پس از این تاریخ با تأثیر و

است. به نظر می‌رسد این قاب‌ها در دوران بعد ایجاد شده‌اند، زیرا استفاده از این زیگزاک‌ها در سنگ گورهای میله‌ای افراشته نواز و سراو نیلان در جلالوند مشابه و قابل مقایسه‌اند. براساس دوره‌های مذهبی و همچنین مقایسه شیوه برش و زدودن لایه‌های سنگ، دخمه سان روسم را می‌توان به دوره اشکانی (بین سده اول تا دوم میلادی) نسبت داد. زیرا از این دوره به بعد سنت ساخت دخمه رو به افول می‌گذارد و شکل‌های جدیدی در نتیجه تحولات مذهبی جایگزین آن می‌شود.

(فرهادتراش) وینسار، چل مران نهر زوله کنگاور، تنگ قیر چرداول، جاهای دیگر در استان فارس مشابه است. در سان‌روسم از دو روش شیاری و چاله‌ای برای زدودن هم‌زمان استفاده شده است. این روش‌های جداسازی و برش صخره در دوره هخامنشی تا دوره‌های بعد از ساسانی در منطقه رواج داشته است. هرچند در ایجاد ورودی دخمه سان‌روسم قاب تزئینی مانند سایر گوردخمه‌های استان کرمانشاه وجود دارد، نسبت به آنها بسیار ابتدایی و زمخت است. از طرف دیگر قاب‌های که در پیشانی سان‌روسم کنده شده شاید جای کتیبه‌ای بوده که دارای حاشیه‌های زیگزاکی

کتاب‌نامه | Bibliography

- ابوالقاسم فردوسی. (۱۳۷۵). شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا، انتشارات مزدا.
- Ferdowsi, Abu'L-Qasem. (1997). *The Shahnameh: The Book of Kings (The Shahnameh, 1-8) (Persian Edition)*, Khaleghi Motlagh, Djalal (ed.), California, Mazda (in Persian).
- استروناخ، دیوید. (۱۳۷۹). پاسارگاد گزارش کاوش‌های انجام شده توسط مؤسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا سال ۱۹۶۳، ترجمه حمید خطیب‌شاهی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Stronach, David. (2000). *Pasargadae: A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Translated into Persian by Hamid Khatib Shahidi, Tehran, Ritch (in Persian).
- پرادا، ایدت. (۱۳۸۱). هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)، با همکاری رابرت دایسون و کمک‌های چارلز ویلکینسون، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- Porada, Edith. (2002). *The art of ancient Iran pre-Islamic cultures*, Translated into Persian by Yosef Majidzadeh, Tehran, Tehran University (in Persian).
- پرونده ثبتی گوردخمه برناج/فرهاد کن، شماره ثبت: ۷۰۰۰، تاریخ ثبت: ۱۳۸۱/۱۰/۱۰
- Registration file of Gordakhme Bernaj/Farhad Kan, Kermanshah. Registration number: 7000, Registration date: 10/10/2013 (in Persian).
- سرفراز، علی اکبر، فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۱). باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، تدوین حسین محسنی، محمد جعفر سروقدی، تهران، انتشارات مارلیک.
- Sarfaraz, Aliakbar; Firouzmandi, Bahman. (2002). *Archaeology and art of the historical periods*, Tehran, Marlik (in Persian).
- شاهی مازندرانی (بیژن)، حسین. (۱۳۷۷). فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جای‌ها)، تهران، نشر بلخ.
- Shahidi Mazandarani, Hosein. (1998). *Lexicon of Shahnameh*, Tehran, Balkh (in Persian).
- جلیلی، محمدحسین. (۱۳۴۷). کرمانشاهان باستان، کرمانشاه، استانداری کرمانشاه، نشر فرهنگ و هنر
- Jalili, Mohammad Hosein. (1968). *Ancient Kermanshahs*, Kermanshah, Farhang & Honar (in Persian).
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۱). «گوردخمه‌ها در دوران ماد»، فصلنامه هنر، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۵۲: ۱۰۶-۱۱۸.
- Hatam, Gholamali. (2002). *Median Crypts*, Honar, Vol. 52, Pp: 106-108 (in Persian).
- حیبی، پژمان. (۱۳۸۹). زندگی‌نامه حسین کوهکن: پهلوان و هنرمند معاصر کرد، سندج، انتشارات زانست.
- Habibi, Pejman. (2010). *Biography of Hossein Kohkan: Contemporary Kurdish Hero and Artist*, Sanandaj, Zanest (in Persian).
- حیدری، احمد. (۱۳۷۹). «دخمه‌های دوران اشکانی و ساسانی در حاشیه کوه‌های زاگرس (خلاصه پایان‌نامه)»، فصلنامه علمی اثر، سال ۲۱، شماره ۳۱-۳۲: ۳۱۷-۳۲۱.
- Heydari, Ahmad. (2000). *Parthian and Sasanian Crypts on the edge of Zagros mountains*, Asar, Vol. 21, No. 31-32, Pp: 317-321 (in Persian).

- sian by Hosein Noorsadeghi, Teharn, Chapkhneh Rooznameh Naghsh Jahan (in Persian). کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۸۶). کاوش‌ها و پژوهش‌های معبد آناهیتای کنگاور و تاق گرا، تهران، انتشارات پژوهشگاه باستان‌شناسی.
- Kambakhshfard, Seyfollah. (2007). Excavation and researches of Temple of Anahita in Kangavar and Taqgara, Tehran, Richt (in Persian). کلایس، ولفرام. (۱۳۵۴). گزارش‌های باستان‌شناسی در ایران (هینت باستان‌شناسان آلمانی)، ترجمه سروش حبیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Archaeologische Mitteilungen Ausiran, Translated into Persian by Soroush Habibi, Tehran, Bonghah Tarjemeh Va Nashr Ketab (in Persian). گورانی، مصطفی بن محمود. (۱۳۸۳). شاهنامه کردی، ویراستار ایرج بهرامی، تهران، انتشارات هیرمند.
- Gorani, Mostafa Ibn Mahmmud. (2004). *Kurdish Shahnameh*, Bahrami, Iraj (ed.), Tehran, Hirmand. گیرشمن، رومن. (۱۳۷۱). هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- Ghirshman, Roman. (1992). *L'Art del Iran, Made et Achemenide* (Iranian art in the Median and Achaeamenid periods), Translated into Persian by Isa Behnam, Tehran, Elmi Farhangi (in Persian). گیرشمن، رومن. (۱۳۸۶). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، مؤسسه انتشارات نگاه.
- Ghirshman, Roman. (2007). *L'Iran des origines al Islam* (Iran from the beginning to Islam), Translated into Persian by Mohammad Moin, Tehran, Agah (in Persian). نوراللهی، علی. (۲۰۱۶/۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناختی قلعه تنگ‌قیر شهرستان چرداول ایلام در غرب زاگرس مرکزی»، فصلنامه ایران‌نامه، سال ۱، شماره ۱: ۲۱۴-۲۳۵.
- Norallahy, Ali. (2016). An Archeological Investigation of Tangqir Forth, *Iran namag*, Vol. 1, No. 1, Pp: 214-235 (in Persian). نوری، علی‌ولی. (۲۵۳۶). پرونده ثبتی سنگ رستم، اداره کل فرهنگ و هنر استان کرمانشاه.
- Nori, Ali Vali. (1977). *Registration file of (Sang-e Rostam, Kermanshah* (in Persian). فرنیغ دادگی. (۱۳۸۰). بندهش، گزارش مهرداد بهار، تهران، انتشارات توس.
- Farnabagh Dādegi. (2001). *Bundahish*, Bahar, Mehrdad (ed.), Tehran, Toos (in Persian). مجموعه قوانین زردشت یا وندیداد اوستا. (۱۳۸۲). جیمس دارمستتر، ترجمه موسی جوان، تهران دنپای کتاب.
- خانای قوبادی. (۱۹۷۵). شیرین و خوسره، محمدی ملا که‌ریم، به‌غدا، چاپخانه کوری زانباری کورد (زبان کردی). Khanay Qubadi. (1975). *Shirin and Khosraw*, Mohammed Mullah Karim, Baghdad, Kurdish Information Son Printing House (in Kurdish). چریکف. (۱۳۵۸). سیاحتنامه مسیو چریکف، ترجمه آیکار مسیحی، به‌کوشش علی‌اصغر عمران، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- Chuikov, Vasilii Ivanovich. (1979). *Chuikov's Travlogue*, Translated into Persian by Abkar Masih, Tehran, Sherkat Sahami Ketabhayeh Jibi (in Persian). شهرستان‌های ایرانشهر. (۱۳۸۸). تورج دریایی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران، انتشارات توس.
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr. (2009). Daryaeae, Touraj, Translated into Persian by Shahram Jalilian, Tehran, Toos (in Persian). دیاکونوف، ا.م. (۱۳۹۰). تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- Diakonov, Igor Mikhailovich. (2011). *History of Media*, Translated into Persian by Karim Keshavarz, Tehran, Elmi Farhangi (in Persian). رحیمی عثمانوندی، رستم خان. (۱۳۷۸). بومیان دره مهرگان: تحقیقی پیرامون قوم لک یا بومیان دره مهرگان کده سیمه از عصر حجر تاکنون، کرمانشاه: انتشارات ماهیدشت.
- Rahimi Osmanvandi, Rostam Khan. (1999). *Natives of Mehragan Valley, Kermanshah, Mahidasht* (in Persian). رهبر، مهدی و علی‌بیگی، سجاد. (۱۳۸۸). «سرستون ناتمام؟ نویافته دوره ساسانی در بیستون»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸: ۸۲-۹۱.
- Rahbar, Mahdi & Alibaigi, Sajjad. (2009) A Recently Found, Unfinished Sassanian Capital (?) in Bisotun, *Modares Archeological Research*, Vol. 1, No. 2, Pp: 82-91 (in Persian). رهبر، مهدی و علی‌بیگی، سجاد. (۱۳۹۰). «گزارش پژوهش‌های باستان‌شناختی به‌منظور مکان‌یابی معبد لاودیسه در نهاوند»، مجله پیام باستان‌شناس، سال هشتم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۱۳۱-۱۶۶.
- Rahbar, Mahdi & Alibaigi, Sajjad. (2011) Report on Archeological Researches for Localization of Laodicea Temple in Nahavand, *Payām-e Bāstānshenas*, *Journal of Archaeology*, Vol. 8, No. 15, Pp: 131-161 (in Persian). فلاندن، اوژن، کوست، پاسکال. (۱۳۲۴). سفر به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، چاپخانه روزنامه نقش جهان.
- Flandin, Eugène Napoléon; Coste, Xavier Pascal (1945). *Voyage en Perse*, Translated into Per-

ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.

Hertzfeld, Ernest Emile. (1975). *Archaeological history of Iran*, Translated into Persian by Aliasghar Hekmat, Tehran, Ankoman-e Asar (in Persian).

هرتسفلد، ارنست. (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگ و دانشگاه شهید باهنر کرمان، تهران.

Hertzfeld, Ernest Emile. (2002). *Iran in the Ancient East*, Translated into Persian by Homayoon Sanati Zadeh, Tehran, Ithcs and University of Shahid Bahonar (in Persian).

English

Huff, D. (1989). "Säulenbasen aus Deh Bozan und Taq-i Bustan", *Iranica Antiqua*, Vol. 24: 285-296.

Huff, D. (1971). "Das Felsengrab von Fakhrikah," *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 21, 1971, pp. 161-71.

Hicks, Jim, (1976). *The Persians*, Time-Life International, Amsterdam.

Cahill, Nicholas. (1988). "Taş Kule: A Persian-Pe-

The Vendidad, James Darmesteter, Translated into Persian by Mosa Javan, Tehran, Donyaye Ketab (in Persian).

شاهنامه لکی. (۱۳۸۴). به اهتمام حمید ایزدپناه، تهران، انتشارات اساطیر.

Laki Shahnameh, (2005). Izadpanah, Hamid (ed.) Tehran, Asatir (in Persian).

واندنبرگ، لویی. (۱۳۹۰). باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، انتشارات دانشگاه تهران.

Vandenbergh, Louis. (2011). *Archeologie de L'Iran Ancien* (Archaeology of Ancient Iran), Translated into Persian by Isa Behnam, Tehran, Te-harn university (in Persian).

هرتسفلد، ارنست. (۱۳۵۴). تاریخ ایران بر بنیاد باستان‌شناسی،

riod Tomb near Phokaia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 92, No. 4 (Oct., 1988), pp. 481-501. <https://doi.org/10.2307/5052451>.

Von Gall, Hubertus (1993). "DĀ O DOKTAR", *ENCYCLOPEDIA IRANICA*, Vol. VI, Fasc. 5, pp. 529-530.

<https://marde-rooz.com/83785/> گوردخمه سان رستم، حمیدرضا سروزی

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.